

ДА ЛИ СУ ИДЕНТИТЕТСКИ СУКОБИ У МУЛТИЕТНИЧКИМ ДРЖАВАМА НЕИЗБЕЖНИ? СТУДИЈА СЛУЧАЈА БИВШЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Апстракт: У 20. веку српски народ је живео у оквирима Југославије, кроз различите концепције организације друштва и државе. Тај историјски оквир имао је читав низ политичких и друштвених дисконтинуитета. Утицај идеологија на стварање и развој српског националног идентитета у 20. веку јесте најважније питање које се разматра у овом чланку. Такође, трага се за одговором на питање да ли је распад Југославије био историјска неминовност и зашто је дошло до низа насилних сукоба који су на крају раздвојили некада блиске идентитете.

Кључне речи: Балкан, Јужни Словени, Срби, религија, етнички сукоби, идентитет, животни простор, грађански рат

Проучавање идентитета

Ентони Смит (Anthony D. Smith), један од највећих ауторитета у области проучавања идентитета, сматра да су национални идентитет и нација сложене конструкције састављене од низа међусобно повезаних компоненти: колективног памћења, традиције и дистинктивних симболичких кодова. Он наглашава и да је моћ националног идентитета и нације у савременом свету изузетно велика, јер се њихова функционалност показује у многим ситуацијама. Припадници одређене етничке заједнице морају да осећају како је њихова историјска заједница јединствена, њихово наслеђе заштићено од унутрашњег „кварења” и спољне контроле, као и да њихова заједница има „свету дужност” да шири вредности своје културе међу другим народима.¹

У процесу стварања нација у Европи постоје најмање две различите идеје нације: западноевропска нација грађана и источноевропска нацији предака. У различитим терминима, теоретичари нације супротстављају нацију западне Европе – грађанску, добровољну и уговорну – нацији источне Европе – популистичку, органску, природну и етничку. Западноевропска дефиниција датира још од Француске револуције и дефинише нацију у неетничким терминима. Нација се дефинише на основу идеје грађанства и опредељења

¹ Anthony D. Smith, *National identity* (Reno Las Vegas: University of Nevada Press, 1991).

за плурализам: нацију не треба разумети у смислу заједнице која је етнички и културно хомогена.²

Источноевропски концепт нације више је етнички него политички и заснива се на идеји колективног ентитета који карактерише културна хомогеност. Сматра се да политичке структуре произилазе из претходно постојеће историјско-биолошке заједнице. Држава се посматра као врховна, готово света, политичка инкарнација такве заједнице, а не нужно држава заснована на закону и демократски артикулисаној политичкој вољи равноправних грађана о којој се по дефиницији може преговарати и која је отворена за рационалан и компетентан јавни дискурс.³

О српском идентитету Сима Ћирковић пише: од нестанка вере у „дух нације”, у порекло и језик као суштинску и трајну карактеристику националног идентитета, постало је теже расветлити стварање и судбину једног народа. Када се нација посматра као друштвена група, она је стално подложна променама и кретању. Ни у једном тренутку није толико потпуна да не може ни расти ни опадати; њена кохезија може се повећати или смањити, суштина њене индивидуалности и различитости од других може се променити, а неки од симбола идентитета могу бити одбачени док се нови усвајају. Промене важне за очување и развој групе дешавају се вековима, тако да није само најстарији или најновији период значајан, како се понекад мисли. Потрага за суштинским идентитетом открила је низ бројних „историјских нити” уместо једног фактора који се може пратити кроз многе векове. У случају Срба (и других балканских народа) регион њиховог развоја био је релативно непознат изван њихове групе и њихових непосредних суседа. Ћирковић сматра и да је ова чињеница додатно замаглила процес разумевања дуге, сложене, променљиве и видљиво недовршене историје Срба.⁴

Етничка група јесте структура која се споро мења и својим дуготрајним и принудним утицајем (посредством етничких митова, симбола и различитих обреда везаних за митове) утиче на свакодневни живот људи који јој припадају. Колективни идентитети уопште, а посебно етнички, засновани су управо на заједничким интерпретацијама заједничких искустава. Тако и настаје етничка везаност када једна група има јасан етнички идентитет. Уколико су та искуства настала у траумама изазваним ратовима, утолико више постоји тежња ка каснијем јачању колективног етничког идентитета.

На простору Балкана присутни су и регионални идентитети, али не у једном модерном значењу у коме се такви идентитети уклапају у друге идентитете и стапају у један вишеструки идентитет (на пример европски идентитет). Јужни

² Dominique Schnapper, „Les sens de l'ethnico-religieux”, (1), *Archives des sciences sociales des religions*, no. 81, (1993); John Schwarzmantel, „Nation versus Class: Nationalism and Socialism in Theory and Practice”. *The Social Origin of Nationalist Movements: The Contemporary West European Experience* (London: Sage, 1992).

³ Srdjan Vrcan, „The War in Former Yugoslavia and Religion”, *Religion, State and Society*, vol. 22, no. 4 (1994), 375.

⁴ Sima M. Ćirković, *The Serbs* (Carlton, Australia: Blackwell Publishing, 2004), xvi.

Словени, народи који су створили Југославију, јесу народи простора, а не народи времена. Народи простора свој идентитет и своје друштво изграђују и бране на одређеној територији која није строго дефинисана, чиме се отвара проблем тзв. животног простора. Такви народи имају, често подсвесну, потребу за проширењем те територије (и за популационом доминацијом израженом пре свега у остављању већег броја мушких потомака), и генерацијама живе у страху да је та територија недовољно велика.⁵

Истраживање регионалних идентитета, посебно у мултиетничким срединама каква је била Југославија, показује извесну правилност у томе што идентификовање са сопственом заједницом повлачи за собом дистанцирање од суседних заједница (етничка дистанца). То даље доводи до стварања чврстих уверења, представа и ставова припадника једне групе о себи и другима. Разликовањем од друге групе и поистовећивањем са својом групом подстиче се унутрашња хомогенизација, и ствара групни етнички идентитет.

Тако настаје конструкција о једној територији као о „вишевековној историјској целини” само једне етничке групе, посебној у сваком погледу у односу на своје окружење. У овом концепту идентитет се схвата као базична људска категорија дата рођењем, као непроменљив, трајан и затворен концепт. Осећање заједништва утемељено је на идеји заједничког порекла и историјског искуства заједнице, на заједничким митовима, традицији и култури. Овај приступ национални идентитет изједначава с религијским и сматра га фундаменталним, јер се, уз карактеристике које се стичу рођењем и оне које се стичу кроз припадање националној култури, посредством њега преносе и емоције и успомене колективног искуства на начин који није повезан са личним избором.⁶

Стварање Југославије

Дубоке промене одувек су биле карактеристика у развоју српског националног идентитета, што је стварало потпуно нове историјске околности. Највећи дисконтинуитет настао је распадом средњовековне српске државе и расељавањем народа из Османског царства у Хасзбуршку монархију. Сеобе су биле карактеристика времена ропства под Османлијама, због чега је велики део српског народа живео ван своје некадашње матичне државе. Османско освајање променило је цивилизацијску структуру српског народа. Срби су до тада били саставни део Европе, а после тога су постали део сасвим другог света. Освајање је довело до дисконтинуитета друштвених,

⁵ Jelena Čvorović, Kosta Nikolić, „Differential Reproductive Success in the Historic Populations of Sandžak”, *The Mankind Quarterly*, volume LIII, no. 2 (2012), 216–217.

⁶ Milena Pešić, Aleksandar Novaković, „Problem identiteta i multikulturalizam”, *Srpska politička misao*, 2, (2010), 147.

политичких и културних институција које су биле сличне или идентичне институцијама у западној Европи.⁷

Османска експанзија донела је највеће демографске промене од насељавања Словена. Ратови су били праћени пустошењем, а новоосвојене територије остајале су без становништва. Сваки узастопни талас миграната доносио је процес мешања становништва, а традиционални идентитети никада нису интегрисани због поделе између доминантних сила и религија.⁸

То је основни разлог зашто српски народ ни у времену, ни у простору није успео да оствари јединствену структуру сопственог културног и националног идентитета. У овом случају постоји снажна променљивост у дефинисању националног идентитета. Највеће историјске последице оставила је исламизација Срба, која је донела и промену њиховог националног идентитета. Посебан проблем постојао је у одређивању „животног простора” и сходно томе граница српске државе. Тако су се историјски фактори преплитали са етничким и компликовали идеје за одређивање простора на коме ће српски народ формирати своју државу. То је разлог због кога је српско национално питање више пута отворано кроз ратове у последња два века, али никада није решено.

Средином 19. века Илија Гарашанин је саставио „Програм спољашње и националне политике Србије на концу 1844. године” – *Начертаније*, у коме су изнете основне идеје о будућој српској држави на Балкану. Према Гарашаниној замисли, први чин уједињења српског народа остварио би се у држави у коју би ушли само Срби из Турске. Следећа етапа, у којој би се извршило уједињење са Србима из Аустрије, реализовала би се у догледној будућности. Да би се то остварило, што је подразумевало укључивање у састав државе и других народа, Гарашанин је био спреман на велики прелаз од српске државе ка југословенској држави, јер би у њу ушли и Хрвати. Тако је „великој Србији” претпоставио нову „Јужнославију”, коју би, поред Срба и Хрвата, чинили и Бугари.

Основна идеја *Начертанија* било је стварање јаке српске државе. Гарашанин је веровао у централизам подједнако као и многи европски државници 19. века, који су регионализам и федерализам поистовећивали с анархијом феудалне власти и сматрали да модерна држава не сме да дозволи такво „расипање” власти. Гарашанин није показивао „панславистичку сентименталност” према Русији, већ се руководио искључиво интересима српске државе. Он није показао ни много разумевања за посебност и традицију Срба ван Србије и осталих Јужних Словена – Србија је требало да стекне пуну независност, а потом да се шири.⁹

⁷ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492–1992* (Београд: Завод за уџбенике, 2007), 17.

⁸ Stevan K. Pavlowitch, *Serbia. The History behind the Name* (London: Hurst & Company, 2002), 14

⁹ Aleksa Đilas, *Osporavana zemlja* (Београд: Književne novine, 1990), 54.

Историјске околности упутиле су српски народ, као и друге јужнословенске народе, на уједињење у другом правцу. Југословенска држава, створена 1918, није исто што и Гарашанинова „Јужнославија” – била је то држава Срба, Хрвата и Словенаца, настала на етничком принципу распадом Аустроугарске. Ипак, Гарашанин је ударио темељ српској државотворној мисли, која је од тада имала пред собом непрестано идеју уједињења српског народа, а као могућност и осталих Јужних Словена.¹⁰

Још у првој ратној години, после драматичних битака на Церу и Колубари, српска влада формулисала је идеју о уједињењу свих јужнословенских народа у једну државну заједницу. Народна скупштина је 7. децембра 1914. на заседању у Нишу усвојила декларацију, у којој је као основни ратни циљ Србије прихватила југословенско уједињење. Овај документ у историју је ушао као *Нишка декларација* и представљао је први конкретан корак у реализацији идеје уједињења. Идеолошки наратив био је доминантан приликом усвајања српских ратних циљева. Као свој „најглавнији и у овим судбоносним данима једини задатак” српска Скупштина одредила је „ослобођење и уједињење све наше неослобођене браће” и стављање „све своје силе у службу велике ствари српске државе и српско-хрватског и словеначког племена”.¹¹

Како је 1918. одмицала, Аустроугарска је све више и више посртала, исцрпљена ратним напорима и оптерећена економским, друштвеним и политичким проблемима. Истовремено, услови у њеним југословенским покрајинама били су све нестабилнији, док је герилски рат био раширен на окупираним подручјима Србије и Црне Горе. У лето 1918. савезничка страна преузела је иницијативу на бојном пољу, а немачке трупе почеле су да се повлаче. Револуција је била пред вратима два средњоевропска царства, а српска војска припремала се за офанзиву. У међувремену, становништво југословенских крајева позивало је српску војску да заштити своју националну територију и тамо одржава ред и закон. Паралелно са тим, дошло је до фактичког уједињења држава Србије и Црне Горе са југословенским земљама бивше Аустроугарске. Тиме су створени општи услови за рађање југословенске државе.

Под налетом догађаја Народно веће из Загреба одлучило је 25. новембра да се у јединствену државу уједини „цијело непрекидно југославенско подручје бивше Аустроугарске монархије” са Србијом и Црном Гором. У Београд је упућена посебна делегација да би нова држава – *Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца* – била проглашена 1. децембра 1918. године. Регент Александар Карађорђевић је изјавио да ће успоставити владу чији ће први и најважнији задатак бити утврђивање државних граница у складу са етничким принципима. Ова изјава је као конститутивни акт представљала основу државно-правног уређења у новоствореној Краљевини.

¹⁰ Радослав Љушић, *Књига о Начертанију. Национални и државни програм Кнежевине Србије 1844* (Београд: Beletra, 2004), 49–52 и 99–101.

¹¹ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka dokumenata* (Београд: Rad, 1988), 37.

Србија, победница у Првом светском рату, добровољно је пренела свој суверенитет на нову државу. То се показало као очекивана контроверзна одлука, не само међу несрпским народима већ и међу самим Србима. Нова држава се придружила дугом низу новооснованих држава. Истовремено, на дубоко промењеној политичкој мапи Европе више није било места за четири велика царства – Отоманско, Руско, Немачко и Аустроугарско. Нестала је и мала Краљевина Србија, која је скоро читав век имала атрибуте прво аутономне, а потом и суверене државе. С обзиром на истрајност уједињења као жељеног циља кроз модерну историју, стварање Југославије могло се схватити као велико, па чак и коначно, остварење српских националних циљева.¹²

У новој држави нашли су се људи који су претходно ратовали међу собом, ујединили су се делови старе католичке Аустроугарске монархије која је била вишенационална држава с рецидивима феудализма, са православним краљевинама Србијом и Црном Гором, које су током своје кратке нововековне историје изграђиване као националне и демократске државе. На једној страни био је клерикално-језуитски дух римокатоличког становништва Словеније и Хрватске, а на другој либерална грађанска идеологија. Али, сумње у исправност новог „историјског пута” готово да није било. Југословенско уједињење најснажније су подржали српски интелектуалци школовани у западној Европи. За југословенско, а не „свесрпско” уједињење, противно вољи већине народа, залагали су се и српски интелектуалци у Босни и Херцеговини и Хрватској. Сви они истицали су да је југословенство „пут ка човечанству”, нешто „савршено” у односу на „племе” или народност – југословенство је требало да поништи сваки национализам.

Да ли је тако и било? Стварањем нове државе испуњен је идеал који је само неколико година раније изгледао као недостижан: да сви Срби буду у једној држави. Чинило се да су се стекли услови да се различити делови подељеног српског народа повежу и хармонично развијају. Стварањем нове државе успостављен је јединствен оквир, али она није могла брзо и ефикасно да искорени последице дугог историјског дисконтинуитета. У сваком случају, Срби и њихови интереси нису били, нити су могли да буду главна брига новостворене државе.

Пројекат изградње нове државе био је заснован не само на етничким сличностима између југословенских група већ и на преовлађујућем либералном концепту нације. Југославија је следила француски политички модел унитарне државе, користећи истовремено уједињење Немачке (1870) и Италије (1871) као моделе за сопствено уједињење. Међутим, из прошлости су наслеђена четири различита елемента културно-цивилизацијских кругова: византијски, медитерански, средњоевропски и исламски. Сви су оставили видљиве трагове и изразиту традицију у друштвеном животу јужнословенских народа.

Према доктрини националног јединства („троимени народ”), Срби, Хрвати и Словенци били су на путу да формирају јединствену југословенску

¹² Marko Bulatović, „Struggling with Yugoslavism: Dilemmas of Interwar Serb Political Thought”. *Ideologies and National Identities. The Case of Twentieth-Century*, edited by John Lampe and Mark Mazower, (Budapest and New York: Central European University Press, 2004), 256–257.

нацију. Постојање три „племена” која су живела у различитим царствима и исповедала различите религије препознато је као пролазна чињеница. Југославија је требало да буде средство за развој „југословенског идентитета” и „југословенске нације”. Идеје одвојених политичких идентитета требало је да буду потиснуте и елиминисане из политичког живота. Уставна структура (унитаризам) конструисана је да помогне транзицију идентитета са племенске одвојености на „југословенство”.¹³

Одлуке које су довеле до стварања Југославије донели су уски кругови политичких елита. Питање уједињења никада није директно постављано пред становништво различитих територијалних ентитета који су чинили нову државу. Током политичких преговора који су довели до њеног формирања, није постигнута сагласност о уставној структури вишенационалне државе. Ово фундаментално питање остало је да се реши када се држава формира. Главна тачка спорења била је да ли Југославија треба да има унитарну или федералну уставну структуру. Главни централистички импулс дошао је од српских политичара. Такав модел они су познавали још од предратних времена, а и чинио се подесним с обзиром на то да су Срби били највећа и политички најмоћнија компонента нове државе. Хрватски политичари преферирали су децентрализовано уставно уређење, или бар дуалистичко, по узору на бившу Аустроугарску.

Устав је донет 28. јуна 1921, на годишњицу Косовске битке, која је била светиња у српском историјским памћењу. Устав је одражавао званичан став да су Срби, Хрвати и Словенци три племена једног јединственог народа, а за службени језик нормиран је „српско-хрватско-словеначки”. Али Устав је означио почетак дугогодишње политичке кризе и борбе између различитих визија државе која је трајала током међуратног периода.¹⁴

Стварање Југославије представљао је огроман историјски и политички искорак, али је оно било засновано на знатном степену нереалног идеализма јер је од почетка сукоб Хрвата и Срба представљао највећу претњу јединству државе. Његови узроци могу се пратити у развоју различитих културних и политичких идентитета након што су и Срби и Хрвати у 19. веку предузели кључне кораке ка стварању модерних нација. Стално неповерење према Србима међу Хрватима, које су систематски гајили и ширили непријатељи јужнословенског уједињења, било је један од терета прошлости. Постојао је страх од српске превласти, а сва српска уверавања да се само у заједници може постићи права равноправност нису успела да умире Хрвате: „Срби, са своје стране, нису у довољној мери схватили какав је деликатан задатак пред њима.”¹⁵

¹³ Kosta Nikolić, „The Ideocratic State and National Identity: Serbian Experience in the 20th Century”, *Istorija 20. veka*, 1 (2020), 17–18.

¹⁴ Peter Radan, „Constitutional Experimentation and the National Question in Interwar Yugoslavia”, *Istorija 20. veka*, 3, (2011), 26.

¹⁵ Alex N. Dragnich, *The first Yugoslavia. Search for a Viable Political System* (Stanford, California: Hoover Institution Press, 1983), 57–58.

Држава је 3. октобра 1929. преименована у Краљевину Југославију. Основни циљеви реформе краља Александра били су успостављање ефикаснијег централизованог политичког система и сузбијање свих национализма. Прокламовано југословенство доживљавано је као синтеза „српства, хрватства и словенства”, а Краљевина Југославија као „потпуно синтетичко решење” националног и државног програма. Идеологија југословенства посматрана је као општа народна идеологија која је, у име југословенске будућности, требало да доведе до потпуног раскида с прошлошћу. Краљу Александру је изгледало да је југословенство „коначно победило”, да је „народно јединство” дефинитивно учвршћено и да су превазиђене племенске и покрајинске разлике.¹⁶ То се показало као велика заблуда.

Комунистичка Југославија

Неуспех Југославије да реши национално питање у међуратном периоду у великој мери је резултат непостојања сагласности о уставним основама вишенационалне државе у време њеног настанка. Ово је створило вакуум који се није могао попунити јер су се различите визије о уставној структури Југославије бориле за превласт у клими повећаног националистичког сучељавања. Превирања су се дешавала у држави чије је постојање све више било угрожено нестабилним европским политичким поретком. Југословенско уставно експериментисање није решило национално питање, нити је Југославију сачувало од вртлога Другог светског рата.

У Другом светском рату Југославија је била окупирана, а њени поједини делови били су на страни нацистичке алијансе. У Југославији је тада вођен изразито комплексан и бруталан рат. Он је садржавао елементе ослободилачког, антифашистичког, али и идеолошког, грађанског, међународног и верског рата, уз спровођење геноцида у Независној Држави Хрватској над Србима и Јеврејима. У том рату погинуло је више од милион Југословена, од тога много више у међусобним сукобима него у борби против окупатора.

И у Другом светском рату основна стратегија Комунистичке партије Југославије била је борба против „великосрпског хегемонизма”, што је била трајна оптужба према српском народу. У име обнове Југославије коришћена је специфична стратегија ћутања о српским жртвама, а политика „братства и јединства” драстично је променила позицију Србије. Национална политика формално је успостављена првим Уставом нове Југославије усвојеним 31. јануара 1946. године. Настао је под директним утицајем совјетског устава из 1936, познатог и као стаљинистички устав. Потпуни прекид са Краљевином Југославијом остварен је проглашавањем федералног уређења и шест нових република.

¹⁶ Љубодраг Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији* (Нови Сад: Plato-neum, 2002), 141–142.

Напуштена је доктрина „троименог народа” и статус нације дат је Македонцима и Црногорцима. И поред номиналног федерализма, уведено је централистичко државно уређење, а идеолошки, политички и други облици плурализма били су забрањени.¹⁷

Срби су били најнезадовољнији федералном реорганизацијом државе јер су они били доминантна снага у партизанској војсци која је и довела до ових промена. Историјско искуство је потврдило да је Србија била очигледан губитник у комунистичкој Југославији. Формирање Србије као будуће федералне јединице сведочио је о потпуној неспособности и неспремности српских комуниста да заштите основне националне интересе свог народа.

Нова национална политика највише је погодила Србе у Хрватској. У хрватском уставу је наглашено да су НР Хрватску конституисали Хрвати и Срби, да су Срби равноправни са Хрватима, али није поменуто њихово право на самоопредељење које је везано искључиво уз Хрвате. Осим тога, изразом „Срби”, а не „српски народ” сугерисала се њихова припадност хрватској политичкој нацији. „Народноослободилачка борба” остала је доминантна у колективном сећању Срба у Хрватској. Они су игнорисали све друге облике идентитета: његов верски аспект сведен је на минимум; иницијативе везане за српско писмо и језик остале су по страни, а политички захтеви нису постојали.¹⁸

Доминантнији став у Србији био је да је нова федерација нанела штету Србима на више начина, а највише кроз проглашење Црногораца за нову нацију. Током Другог светског рата у Црној Гори је избио брутални идентитетски рат. Екстремно насиље које је обележило овај сукоб било је начин стварања новог црногорског идентитета, односно елиминисања српског идентитета из Црне Горе. Иако су на први поглед снажно промовисали политику братства и јединства, комунисти су једноставно настојали да избришу српску националну свест код Црногораца, али и све што је било заједничко у њиховој историји. Нова политичка реалност условила је и промену идентитета православног становништва Црне Горе. На почетку 20. века, према резултатима пописа из 1909, у Црној Гори је било 95% Срба. После Другог светског рата, према резултатима пописа из 1948, у Црној Гори је било тек 6.707 (1,78%) Срба и 342.009 (90,67%) Црногораца.¹⁹

Доктрина о новом националном ентитету у Црној Гори промовисана је без општег друштвеног и националног консензуса. Тиме је суштински отворен пут дуготрајном расцепу друштва с несагледивим последицама. Срби су фактички стављени ван закона, лишени су права на сопствено национално име и без своје сагласности сврстани у новоформирану црногорску нацију.

¹⁷ Kosta Nikolić, Ivana Dobrivojević, „Creating a Communist Yugoslavia in the Second World War”, *Balkanica*, XLVIII, (2017), 257.

¹⁸ Исто, 261.

¹⁹ Коста Николић, *Једна изгубљена историја – Србија у 20. веку* (Београд: Службени гласник, 2016), 317.

Идеологија југословенских комуниста

Када су југословенски комунисти дошли на власт, тврдили су да су увели „савршен” социјалистички систем и „праведно решили” национално питање. Пет конститутивних нација добило је своју републику и уставом им је загарантовано право на самоопредељење, укључујући и отцепљење. Решење је почивало на принципу националне равноправности без групе која би могла да доминира у Југославији. Уставни и институционални аспекти овог концепта заснивали су се на слогану „братство и јединство”, уз тежњу да се гради социјалистичко друштво под вођством јединствене комунистичке партије. Ова идеологија касније је допуњена покушајем да се друштву наметне нови концепт „социјалистичког југословенства”.

Период у коме је домирило тзв. партизанско југословенство трајао је до 1952. године. Изгледало је да је напуштена комунистичка догма из предратног периода да је Југославија „вештачка” и „ненародна” творевина. Овај кратак период након завршетка рата јесте веома важан, јер се чинило да су етничке тензије отклоњене и да је постојала општа заједничка воља да се заборави прошлост и превазиђу националне разлике и сукоби. Супротно раширеном веровању, партизанско југословенство био је танак вео дизајниран да покрије национализам југословенских комуниста (са изузетком српских), као и да обезбеди оквир за диктаторску владавину Тита и Комунистичке партије Југославије.

Према идеологији југословенске марксистичке елите, суштина постојања Југославије била је заштита „малих” југословенских народа, а не стварање неке југословенске нације. Сврха комунистичке револуције била је у решавању националног питања. Сходно томе, југословенски идентитет више није био заснован на етничкој сличности између југословенских народа. Ни етничка сличност ни постојање државе нису могли да послуже као стубови идентитета у марксистичким оквирима. Према тој доктрини, изградња југословенског идентитета није било ништа друго до параван за асимилацију „малих” нација и њихових култура. Посебно проблематичним доживљавање су идеје о ширем јужнословенском идентитету као решењу за превазилажење национализама које су долазиле из Србије. На њих се гледало као на политичке илузије или „зле намере”.²⁰

Југословенство је стога било обесхрабрено чак и када је заживело као реални идентитет. Његови заговорници означени су као реакционари, односно непријатељи социјализма. Грађани који су се на пописима становништва изјашњавали као Југословени вођени су у рубрици „национално неопредељени”. Ниједан „Југословен” није постао члан највиших партијских или државних структура, па Југославија није успела да се из вишенационалне заједнице трансформише у мултиетничку заједницу. Мултиетничка друштва разликују се од вишенационалних по томе што су прве државе једнонационалне

²⁰ K. Nikolić, „The Ideocratic State and National Identity”, 21–22.

у политичком и грађанском смислу, без обзира на етничке, верске, језичке и културне разлике. У питању су грађанске заједнице засноване на уставности и демократском поретку. Типичан пример за то јесу САД и Швајцарска. Вишенационалне државе, као што је била Југославија, засноване су на територијално-политичком принципу како би све нације „заштитиле” свој слободан развој. У њима је све подређено интересима сопственог народа и оне су снажно оптерећене константним решавањем националног питања.²¹

Ова разлика била је судбоносна за опстанак Југославије. Догађаји су се одвијали као логичан исход такве погрешне политике. Од доношења Устава 1974. Југославија више није била заједница Јужних Словена, већ само идеолошки пројекат, без етничке или грађанске основе заједништва, остављајући слабе темеље идентитету њених грађана. Одбачена је и сама идеја југословенске државне заједнице. Југославија је постала само географски појам, а на њеном тлу настало је шест независних, чак и супротстављених националних држава.

Устав из 1974. показао је да је Југославија остала партијска држава, јер је бољшевичко наслеђе и даље било доминантно. Политичка моћ СКЈ није умањена, а општа друштвена стагнација била је очигледан доказ да дестабилизација није изведена до краја. Сви процеси реформе друштва и политичког система пресецани су у зачетку, а партијски комитети и даље су били центри неприкосновене политичке моћи.

Србија је посредном дефиницијом покрајина промовисана у федерацију с елементима конфедерације. Република је, као суверена држава, била ограничена само на тзв. уже подручје. Двострука федерализација (двострука деоба суверенитета) одмах је довела до блокаде политичког система. Покрајине су конституцијом система власти (законодавне, извршне и судске) потпуно уобличиле свој суверенитет. Српски идентитет најдрастичније је био угрожен на Косову и Метохији. После 1974, када је Србија практично изгубила све ингеренције над својом јужном покрајином, српском народу није преостало ништа друго него или да одлази с Косова или да пристане на подређен положај.

Обесхрабрујући и етничку и грађанску основу за југословенско јединство, владајућа елита промовисала је национализам у својим конститутивним нацијама. Парадоксално, режим је промовисао национализам као главну алтернативу сопственом поретку. Републички национализми јачали су као једина озбиљна и најснажнија алтернатива социјализму, чиме је учињен пресудан корак ка каснијој дезинтеграцији државе. То је значило да је Југославија била „пожељна” само као социјалистичка држава, а да други облици југословенства нису били ни могући, ни пожељни. Када је социјализам постао немогућ, за многе је немогућа постала и Југославија.²²

²¹ Vesna Pešić, „Rat za nacionalne države”. *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, I (Beograd: Samizdat B92, 2002), 32–33.

²² Dejan Jović, *Uvod u Jugoslaviju* (Novi Sad: Akademski književni, 2024), 357–358.

Случај Србије

Уставом из 1974. Србија је постала федерализована у време када су све остале републике заокружиле свој суверенитет. У српском народу створено је уверење да је положај Србије у југословенској федерацији неправедан и да се не може исправити у оквиру постојећег идеолошког и политичког система. Огорчена српска јавност, у чијој свести је устав из 1974. постао симбол националног понижења, почела је да тражи промене. Немогућност да се јавно артикулише незадовољство створила је услове за алтернативно деловање појединаца и група, пре свега интелектуалаца. Историја је широм отвараала врата српском националном покрету, чије рађање се теоријски може одредити као резултат „рањеног поноса и осећања понижења код друштвено најсвеснијих чланова, које на крају производи гнев и самопоптрђивање”.²³

У почетку је побуна била усмерена према комунистичком режиму, али се временом претворила у „одбрану нације”. У таквим околностима, било који политичар који би обећао да ће променити „понижавајућу позицију Србије” постао би херој нације. Парадоксом историје, ову улогу одиграо је политичар комунистичког режима – Слободан Милошевић. Он је покренуо конзервативну револуцију, одбацио је економске и политичке реформе и покренуо борбу за уједињење српског народа у једну државу. Доминанта идеја епохе била је да су Срби највећи губитници и жртве комунистичког режима.²⁴

На крају 20. века српски национални идентитет грађен је на архетипским митовима, а будућност је пројектована као повратак у прошлост, као својеврсно „ново рађење” нације. У томе је пресудну улогу имала српска критичка интелигенција која се некада борила за заштиту људских и грађанских права. Идеји нације претпостављена је демократија, није створена алтернатива Милошевићевој политици, а његов режим успешно је превазишао кризу легитимитета.²⁵

Српска интелигенција која је подржала Милошевића била је антизападно оријентисана. Свако отварање према другим цивилизацијама схватала је као напуштање темеља српске аутохтоне културе, као опасност за национални идентитет. Имплицитни и експлицитни етноцентризам доминирао је јавним простором у који је поново уведен култ „свете смрти”, који је сугерисао да је губитак живота у борби једноставно обавеза према „славним прецима” који су своје животе жртвовали за слободу. Тако је српски народ крајем 20. века изградио свој идентитет око митског култа смрти, доводећи га у сталну везу са постојећим политичким односима.

²³ Isaija Berlin, „Nacionalizam. U prošlosti zanemaren, danas moderan”. *Protiv struje. Eseji iz istorije ideja* (Pančevo: Kulturni centar, 1994), 350–371.

²⁴ K. Nikolić, „The Ideocratic State and National Identity”, 23.

²⁵ Jasna Dragović Soso, *Spasioci nacije. Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma* (Beograd: Fabrika knjiga, 2004), 19.

Да ли су идентитетски сукоби неизбежни?

У свим друштвима у којима постоје значајне етничке поделе долази до сукоба етничких интереса. Што је већа етничка подела, то више политичких и других сукоба интереса има тенденцију да се каналише дуж етничких линија. Код Јужних Словена уочљив је и национално-просторни идентитет, који се увек идентификовао с једном територијом као искључиво сопственим животним простором. Идентификовање са сопственом заједницом повлачи за собом дистанцирање од суседних заједница (етничка дистанца). То је даље доводило до стварања чврстих уверења, представа и ставова припадника једне групе о себи и другима. Разликовањем од друге групе и поистовећивањем са својом групом подстицала се унутрашња хомогенизација и стварао групни етнички идентитет.

Тако је створена конструкција о једној територији као о „вишевековној историјској целини” само једне етничке групе, посебној у сваком погледу у односу на своје окружење. Осећање заједништва утемељено је на идеји заједничког порекла и историјском искуству заједнице (заједнички митови, традиција и култура). Овај приступ национални идентитет изједначава с религијским идентитетом и сматра га фундаменталним.

У тренутку када је избио рат у Југославији, почеле су академске и јавне дебате о дугорочним и краткорочним узроцима ратова и о томе на коме лежи одговорност. Бројна и контрадикторна тумачења узрока распада Југославије и даље постоје. Да ли је она одумрла, да ли је једноставно престала да постоји или је насилно разбијена, питања су на која различити аутори дају различите одговоре. Сви су тражили одговор на једно питање – зашто је Југославија нестала из историје?

Доминантне теорије у историјским истраживањима сугеришу да је Југославија била неодржива државна заједница због снажно сукобљених националних идеологија које су обележиле њену историју. Најважнија питања за нас јесу: да ли је то био неизбежан историјски процес или су националисти, у „заласку комунизма”, активирали кризни оквир етничке припадности и пратили процесе који су били скривени у „мрачним дубинама” прошлости?

Југославија је била конгломерат нација, језика, култура и религија. Током свог постојања била је и монархија и република; променила је све друштвене системе 20. века – парламентарну демократију, уставну монархију, владареву личну власт, псеудопарламентаризам (у међуратном периоду), стаљинистички социјализам, либерални социјализам (са тржиштем каквог није било у источној Европи), и федерацију и конфедерацију у послератном периоду.

Југославија је у тренутку распада имала преко 23 милиона становника.²⁶ То је била мултинационална држава са шест нација; иако третирани као „на-

²⁶ Попис становништва спроведен је марта 1991. у поремећеним политичким условима (Албанци на Косову и Метохији и у Македонији бојкотовали су попис), па његови резултати

родност”, Албанци су били бројнији од три јужнословенске нације. Била је састављена од шест република, уставно дефинисаних као државе, а Србија је имала две аутономне покрајине, уставно дефинисане као федералне јединице као и републике. У модерној Европи није постојао тако мали географски простор на коме су постојале тако велике разлике као што је то био случај с Југославијом. То је била јединствена, али мучна слика националне сложености уочи распада, рата и масовног расељавања људи.

У веома згуснутом територијалном југословенском простору нагомила-ле су се огромне разлике. Разлике у степену модернизације и економског развоја између појединих југословенских покрајина (на пример, Словеније и Косова) биле су веће од разлика између најразвијенијих и најзаосталијих европских држава.

Међуетнички конфликти веома су сурови јер њихов исход може да буде опстанак или геноцид. О њима може да се пише и са становишта еволуционе теорије, односно да постоји „дарвинијанска борба” за ресурсе, која је срце политичких сукоба свуда у свету. Примордијалистичке теорије фокусирају етничку припадност и осећај „колективне самосвести” као исконске обрасце који наводно имају специфичан потенцијал да створе међуетничко насиље. Главни аргумент у тим теоријама јесте детерминизам, којим се указује на то да је насиље између различитих етничких група неизбежно.²⁷

Постоје тумачења да ће се етнички сукоби појавити „пуким постојањем етничке разноликости”, без обзира на државну политику. У мултиетничким друштвима сукоби због различитих политичких и економских интереса неминовно постају етнички сукоби. Ти сукоби су универзални, избијају без обзира на социјални, економски и културни ниво и степен демократизације једног друштва. Пошто живимо у свету у коме влада оскудица природних ресурса и у исто време желимо потомке, ми смо „биолошки програмирани” да унапређујемо сопствено преживљавање (опстанак сопствених гена) више него опстанак и преживљавање других, па се у том смислу може говорити о етничком непотизму. Због тога се етнички конфликти појављују у свим нивоима демократије, јер све људске популације деле исту предиспозицију понашања за етнички непотизам.²⁸

Теоретичари и истраживачи препознају више погледа на етничку припадност и етничко насиље – примордијалистичке, инструменталистичке и

нису најпрецизнији. Узима се да је етнички састав био следећи: Црногорци (600.000 – 2,6%), Хрвати (4.650.000 – 19,6%), Македонци (1.420.000 – 6%), Муслимани (2.200.000 – 8,9%), Словенци (1.820.000 – 7,8%), Срби (8.460.000 – 36,3%) и Југословени (преко 700.000 или око 3%). Процењено је да је Албанаца било око 2.178.000. Југославија била је мултирелигијска земља: Срби, Црногорци и Македонци су православци (45,4%); Хрвати, Словенци и бројне националне мањине били су католици (30,8%), а било је 17% муслимана.

²⁷ К. Николић, *Србија у 20. веку*, 351–354.

²⁸ Tatu Vanhanen, *Ethnic conflict Explained by Ethnic Nepotism* (Stanford: Connecticut, 1999), 143–145.

конструкционистичке погледе. Примордијалисти сматрају да су, упркос наизглед добрим односима југословенских народа, у њиховој подсвести живели непријатељство, чак и мржња, као што је то одувек било на Балкану. Покренуте жестоком конкуренцијом за политичку моћ током распада Југославије и вођене неизвесношћу око државних граница и мањинског статуса, ова непријатељства и мржње, подстакнути страхом и одмаздом, окренули су суседа против суседа, у растућој спирали агресије и репресалија. Међутим, иако примордијалистички приказ звучи уверљиво, „истина је да су политичари активирали и манипулисали латентним национализмом и етничким страховима”.²⁹

Теорије о неминовности сукоба различитих етничких група уклапају се у склоност дела западних аналитичара да простор Балкана тумаче као регион вековних традиционалних, самим тим и неизбежних етничких конфликта. Ти ставови намећу закључак да је Балкан на маргини цивилизације, место „стarih мржњи” (*ancient hatreds*), да је једноставно осуђен на хронично стање етничких сукоба и ратова, па је велики део западних аналитичара усвојио став да је распад Југославије само још једна балканска криза у вези с којом се не може много шта учинити. Аргументи за ово тумачење били су да је комунизам скоро пола века држао становништво у „дубокој хибернацији”, да је гушио етничке идентитете и политичке слободе. Када је репресија нестала, оживеле су авети прошлости и на делу је била мржња која је затрвала југословенске народе. Таква тумачења сугеришу да су етнички сукоби укореењени у „старим непријатељствима” и сећању на „прошле злочине”, што је ново насиље учинило неизбежним. На питање зашто се распала Југославија, понуђен је најједноставнији могући одговор – зато што су се њени народи одувек мрзели.³⁰

Овакво виђење народа Балкана као „дивљих балканских племена” која су једино способна да ратују да би остварили своје право на државност веома је опасно, јер је оправдавало неактивност неких сегмената европске политике и ратне активности појединих политичких елита у региону, чинећи тако насиље и непоштовање људских права „природним”.³¹

За разлику од теорија „неминовности”, историја нас учи да постоји одговорност политичких елита за распад Југославије јер је држава главни актер у стварању, наглашавању или смањивању сукоба етничких идентитета. Државе су арене у којима се показују ривалство, конфликт и ресурси етничке мобилизације и контрамобилизације.³² У југословенској федерацији, изграђиваној после Другог светског рата, етнички сукоби потискивани су преко

²⁹ Anthony Oberschall, „The manipulation of ethnicity: from ethnic cooperation to violence and war in Yugoslavia”, *Ethnic and Racial Studies*, vol. 23, no. 6 (2000), 982.

³⁰ Dejan Jović, „Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije: kritička analiza postojećih interpretacija”, *Reč*, 62/8, (jun 2001), 103.

³¹ Nataša Beširević, „Ethnic Conflicts in the Former Yugoslavia as a Consequence of Nation–State Building”, *Journal of Ethnic Studies*, number 61, (April 2010), 43.

³² Williams, M. Robin Jr., „The Sociology of Ethnic Conflicts: Comparative International Perspectives”, *Annual Review of Sociology*, vol. 20, no. 1, (1994), 49.

једнопартијске диктатуре, али је федерално државно устројство истовремено стварало услове за раздвајање блиских и стварање нових етничких идентитета, што је отварало простор за сукобе, јер се питање политичке моћи дефинисало према етничким границама.

Слом поретка реалног социјализма донео је Источној Европи либерализам и демократију. Роберт Хејден, међутим, сматра да оно што је наследило државни социјализам није била идеја о демократији као заједници једнаких грађана, већ идеја о стварању националне државе за локалну, етнички дефинисану већину.³³ У Југославији је тај процес доведен до крајњих консеквенци јер су њени најважнији политичари будућност пројектовали као повратак у прошлост, својеврсно „ново рађање” својих нација. Такав концепт једноставно није могао да се реализује без рата, који се схватао као „органиски преображај” који време дели на „мале” и „велике” епохе једног народа.

У Југославији су либерализам и демократија постали средство мобилизације за рат јер је у њој победила стара идеја „заједнице” над идејом „друштва”, идеје „колективитета”, и посебно „нације”, над идејом слободног појединца. Уместо слободе и плурализма, промовисано је ново „једноумље” у име новог „националног јединства”. Политичка плурализација сматрала се „сумњивом” и брзо је суштински напуштена. О битним питањима, „о кључним табуима и митовима” из претходног раздобља никада се није водио озбиљан, рационалан и смирен дијалог: Управо супротно, политичке елите су радије организовале рат који им је одговарао, како би свом становништву „објасниле” да живот са другима више није могућ, него што би прихватиле нове идеје и нова решења.³⁴

Од опредељења владајућих политичких елита зависило је да ли ће се историја Југославије одвијати у једном од следећих смерова: демократска интеграција земље, миран разлаз република или грађански рат. Као и остале земље реалног социјализма, Југославија се суочила с неопходношћу темељних промена у области политике и економије. За разлику од њих, била је принуђена да у исто време одговори и на посебну врсту изазова који су доводили у питање њен опстанак као политичке заједнице.³⁵

Криза поретка самоуправног социјализма (политички монопол СКЈ, гушење слободе и иницијативе појединаца у свим сферама друштвеног живота, инфериорност „договорне економије” у односу на тржишну, нелегитимност режима) није неизбежно водила грађанском рату. Као добар пример за то служе две комунистичке федерације, Совјетски Савез и Чехословачка. Мирна трансформација те две мултиетничке федерације потврдила је тезу да је

³³ Robert Hejden, *Skice za podeljenu kuću. Ustavna logika jugoslovenskih sukoba* (Beograd: Samizdat B92, 2003), 31.

³⁴ Dejan Jović, „1989: godina koja nam se nije dogodila”, *Politička misao*. <http://politickamisao.com>

³⁵ Коста Николић, *Југославија, последњи дани 1989–1992*. Књига прва: *Сви Срби у једној држави* (Београд: Службени гласник, 2018), 508.

и у Југославији постојала могућност и другачијег политичког расплета, односно грађански рат у њој није био резултат априорне „пресуде историје”, већ низа одлука и поступака политичких елита у самој држави.³⁶

Код кључних актера (Словенија, Хрватска, Србија) није постојала спремност да се међусобним уступцима пронађе за све прихватљиво решење. Серијом преговора током 1991. продубљена су неслагања националних вођа око темељних питања државне кризе: 1. да ли су народи или републике носиоци суверенитета и одлучивања о праву на самоопредељење (до отцепљења); 2. да ли су унутрашње границе административне, па према томе и променљиве, или су оне државне, самим тим и непроменљиве; 3. да ли је сецесија (раздруживање) суверено право или је она могућа само уз сагласност свих чланица федерације. Најважнији чиниоци одлучили су да насиљем остваре своје циљеве.

Југословенски политичари прибегли су националистичкој реторици и проналажењу спољног непријатеља ради стварања националне кохезије, прикривања унутрашњих проблема и јачања сопствене позиције моћи. Епилог „изазова и одговора” била је серија грађанских ратова. Они су били брутални јер су истовремено били и покретачи „изградње нације”. Ти ратови, као и процеси националне хомогенизације и етничког чишћења који ће их пратити, мотивисани су потребом да се створе једноставни и недвосмислени идентитети у становништву које је било изразито помешано и разноврсно по пореклу. Други мотив био је да се избришу елементи „мешавине, загађења и неодређености”, који су угрожавали државе у настајању. То даље значи да сурово насиље које је обележило распад Југославије није проистекло из „супротних и неспојивих” идентитета, већ је то био покушај да се они произведу.³⁷

Схватајући сукоб у Југославији искључиво у етничком смислу, политичке елите су допринеле тријумфу националистичких снага и подстакле употребу етничких принципа у организовању политичког и друштвеног живота. Ритуални симболи друштва били су у првом плану: популистичка реторика наглашавала је наслеђена обележја и разлике које постоје између блиских етничких идентитета, па је коришћена идеолошка реинтерпретација прошлости. Тако су се разлике манифестовале на драстичан начин и произвеле катастрофалне последице по све етничке заједнице.³⁸

Идеологија „братства и јединства” била је темељ владајуће идеологије, коју је држава наметала као највишу патриотску вредност, али она није била заснована на рационалним темељима и носила је у себи наслеђе предратне националне политике КПЈ, која је била заснована на одрицању од темељних начела левичарског интернационализма. У том периоду комунисти су сарађивали са националистичким и профашистичким снагама како би извели револуцију чији је смисао био у националном питању.

³⁶ Исто.

³⁷ Ger Dejinings, *Religija i identitet na Kosovu* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2005), 53.

³⁸ Milan Tripković, „Antropološka dimenzija etničkih sukoba”, *Sociologija*, vol. XLII, 3 (2008), 311.

Када су освојили власт, комунисти су тежили да се међунационални сукоби више не понове, али су ипак само одиграли улогу хибернатора тих сукоба и, због природе власти коју су успоставили, у суштини су припремали њихову обнову. Национални сукоби у Југославији имали су непрекинути ток, јер су националне политичке олигархије под маском „идеолошког чистунства” наметале националистичку алтернативу како би оствариле идеју суверенитета своје нације (републике) као историјске неминовности. Словеначки и хрватски комунисти увек су критиковали тенденције интегралног југословенства и афирмацију југословенске нације као „бирокуратско-централистичке” тенденције које су повезане са „остацима великодржавног хегемонизма”, односно са „остацима великосрпског национализма”. Етничка сродност за њих није била основа за зближавање народа Југославије.

С временом су отворене старе поделе које су одлучујуће утицале на распад земље у серији етничких сукоба, који су почели тачно пола века од почетка Другог светског рата, када су комунисти и покренули своју револуцију.

Југославија се никада није развила као модерна држава и остала је подељено друштво – са више различитих националних и културних идентитета, различитих интересних и вредносних оријентација; друштво са дубоким националним, верским, етничким, језичким, културним и социјалним расцепима, друштво које једноставно није могло да функционише према либералном моделу демократије. Када су комунистичке елите ослабиле државу у довољној мери, национализам се позиционирао као алтернатива социјализму користећи митологију о новом рођењу нације. Тај модел, као најстарији модел приче о пореклу народа, био је утемељен на ауторитету „крви и тла”.

Становници Југославије имали су два оквира у етничким односима: „Саградњу у периоду мира и успавани кризни оквир усидрен у породичној историји и колективном сећању на ратове, етничке злочине и бруталност. Претње и лажи које су биле невероватне и одбачене у нормалном оквиру могле су да одјекну када се укључи кризни оквир: постале су убедљиве, веровале су им се и изазвале страх.”³⁹

У „опадајућим данима комунизма” националисти су, у популарној култури, у друштвеним покретима и у предизборним кампањама, активирали кризни оквир о етничкој угрожености. То је и довело до победе националиста. Једном на функцији, они су потиснули и умерене у својој етничкој групи: „Водили су рат по кризном сценарију. Без прећутне, отворене или конфузне подршке већине, националистички лидери не би могли да ескалирају етничко ривалство и сукоб у масовно колективно насиље.”⁴⁰

У том процесу верска нетрпељивост је имала важну улогу. Религија је у посткомунистичким земљама створила повољне основе за верски национализам. Групе које су изложене непрестаним сукобима с другим групама

³⁹ A. Oberschall, „The manipulation of ethnicity”, 998.

⁴⁰ Исто, 999.

траже потпуни ангажман својих чланова и потпуно обухватају њихове личности, па дозвољавају само ограничено одступање од групног јединства. Оне теже гушењу унутрашњих конфликта јер могу бити погубни по опстанак групе. „Романтични национализам”, као производ либерално-демократских западних друштава, није могао да служи за идентификацију нација на Балкану, јер је религија препозната као најважнији симбол националне идентификације у односу на друге/другог.

Тако је национализам победио комунизам и разорио Југославију која, како закључује Дејан Јовић, није имала непријатеља изван својих граница – њени непријатељи били су унутар граница државе.⁴¹ У међусобној борби, творци рата настојали су да придобију савезнике међу националистичком опозицијом у својој републици. Интензивном пропагандом стварани су осећаји непријатељства према другим нацијама и они су временом прерасли у непријатељство. Сукоб републичких елита око будућности Југославије трансформисан је у међунационални сукоб у чијем су средишту била питања идентитета и опстанка националних група. Дуж етничких линија подстицани су сукоби, па је распад Југославије извршен кроз серију грађанских ратова.

Исход српског 20. века

Српски двадесети век почео је са Првим балканским ратом 1912, а завршио се распадом Совјетског Савеза 1991. године. Овај „кратки век” био је и период у коме је настала и распала се Југославија. Снаге ослобођене избијањем светског сукоба довеле су до рађања Југославије 1918. године. Слично томе, снаге ослобођене крајем хладног рата значајно су допринеле ратовима који су уништили Југославију. Историјске силе које су доминирале 20. веком – ратови и агресивни национализми – такође су доминирале историјом Србије.

Српску историју у овом периоду пратила су два феномена: недовршена држава и држава идеологије (идеократска држава). Све државе у чијем је стварању учествовао српски народ биле су недовршене – представљале су такорећи једну отворену опцију која се опирала коначној дефиницији. У Краљевини Југославији, која је постојала тек нешто више од две деценије, донесена су два устава – 1921. и 1931. У комунистичкој Југославији усвојена су чак четири устава, које су пратили и републички устав. Прво је усвојен Устав ФНРЈ из 1946; па Уставни закон из 1953 (који је у себи садржао елементе устава); затим је уследио Устав СФРЈ из 1963. и, на крају, Устав из 1974 (интегрисао је три амандманска пакета из 1967, 1968. и 1971). Србија је, иако још увек у саставу Југославије, 1990. самостално усвојила нови републички устав. У периоду после распада Југославије усвојена су још три устава: један приликом стварања српско-црногорске федерације (1992), други приликом

⁴¹ D. Jović, „Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije”, 131.

ревизије те државе (2003) и трећи када је та држава престала правно да постоји и Србија постала самостална (2006).

Такве промене дубоко су утицале на развој друштва. Са неизграђеним демократским структурама, Србија је остала неразвијено друштво. Осцилирајући између диктатуре и демократије, српско друштво је прошло кроз неколико ауторитарних режима, често са разорним последицама. Повремено покушаји да се друштво покрене и помери са европске периферије пречицама и странпутицама довели су до неуспешних исхода.

Недовршена државност Србије најкарактеристичнија је за период после Другог светског рата, и тај феномен траје и у савременој епохи. То је период дугог латентног бездржавља, односно стања у коме није било могуће прецизно идентификовати државу, а често ни њене границе. Сви облици државности били су засновани на снажним идеологијама које су углавном биле изван историјске реалности.

Србија је током 20. века учествовала у два балканска рата, два светска рата и ратовима за југословенско наслеђе. Први светски рат је створио нову епоху у српској историји у којој је стварање југословенске државе виђено као најважнији циљ. Ова идеја је обновљена током Другог светског рата, што је довело до новог друштвеног, политичког и економског поретка у комунистичкој Југославији, која је још увек била држава која је окупљала већину српског народа. Распад Југославије означио је националну регресију, што је Србију вратило у период пре балканских ратова.

Демографско потискивање Срба главна је карактеристика 20. века. Реч је о феномену дугог трајања, који је почео под притиском држава које су у средњем веку освојиле српске територије, а тај процес страховито се убрзао управо у времену постојања југословенске државе. Српско питање никада није било маргинално питање у европској историји. Утицало је на границе српске државе, вековима изазивало велике реакције регионалних сила и постало једно у низу европских отворених питања. Као резултат интензивних стогодишњих дипломатских и војних напора, Србија је у 20. веку стекла оне границе које је имала у средњем веку и већина Срба нашла се у једној држави. Али то је имало своју цену – огромну депопулацију. У периоду од само 195 година, од 1804. до 1999. године, српски народ је водио 13 великих ратова, у просеку сваких 15 година. Само током 87 година 20. века, од 1912. до 1999. године, Срби су се борили шест пута, изгубивши два пута и три пута стварајући државу.

Биланс 20. века може се исказати и на други начин. Првих деценија прошлог века српски народ чинио је већину становништва у Македонији, на Косову и Метохији и у Санџаку, где је било 50,4% Срба. На просторима Босне и Херцеговине чинили су 43% популације и имали су већину у 28 од 53 области. Чинили су 21% становништва Хрватске и Славоније, односно 17% на тлу Далмације, и у 20 општина те три покрајине имали су нумеричку већину.

Ратове је пратио јасан тренд смањивања некада најбројније етничке групе на овом простору, Срба, на рачун хрватског становништва у Хрватској,

муслиманског/бошњачког становништва у Босни и Херцеговини, али и у самој Србији, на Косову и Метохији. Распадом Југославије поражена је идеја о мултиетничкој држави, а победио је концепт етнички „чистих” националних држава. Насилно пресељење становништва по етничким линијама била је неминовна последица, што су, парадоксално, међународне институције и легализовале на крају рата 1995. године.

Ратови, политичке и економске миграције, опадање животног стандарда, заједно с падом наталитета, обликовали су тешке губитке популације од више милиона стварних и демографских жртава. Демографски уништено српско село, избеглице и расељени у ратовима, политичка и економска емиграција оквири су вековне погрешне политике српских политичких елита. Оне уопште нису водиле рачуна о „људској цени” њихових амбиција, нити су предузимале адекватне мере за опоравак биолошких ресурса српског народа. Када су у питању отпорност, снага и способност српског народа да се успешно организује, заштити и одбрани свој национални идентитет и животни простор, историјско искуство не улива оптимизам. Напротив.